

դաշտերն և ձորերն և հովիտներն, որ Ղապաղու - մահալ է ասվում: Օգոստոս ամսին այս դաշտն կարծես թէ նոր է մանում Մայիս ամսոյ մէջ. նա ամեն կողմով կանաչադգեւտ է ներկայացնում իրան տեսանողի աչքին, և իրան միջով սողոսկում են առուակներ և կաղմում են գետեր, որք ասվում են Ղեօճալ և Թոփան: Եյս գետակն ունի իրան սկիզբն այս Աով կառեան սարերի ձեանց հալուածից և ուրիշ լեռանց և սարի ստորոտից բղխած աղբիւրներից: Սա գնալով մեծանում է և անցանելով Անքաշէն գիւղի հիւսիսային կողմից և պատելով արեւմտեան կողմով գնում է դէպ ի դաշտն և միանում է Աուր գետոյ հետ. բայց ամառնային ժամանակում բաղում առուներով բաժանուած նա ոռոգանում է բոլոր դաշտի եղեալ գիւղացւոյ այգեստանիք և արտորայք, և հաղիւ թէ բաւականանում է տեղւոյն դաշտականայ. դարնան շատ է բարձրանում, և տարածութիւն է ունենում երկու վերստաչափ:

Անքաշէն գիւղն իրան չորս կողմն ունենալով անտառներ, և ինքն լինելով շինուած մի բլրակի վերայ՝ ունի շատ առողջարար օդ, ունի լաւ ջուր. հողն տեղւոյն է բերրի: Բնակիչք են Հայազգի մի հարիւրից աւելի գերդաստուն: Եյս գիւղում մեք գիշերեցաք տեղւոյն իշխանի Պարոն Յարութիւնի տանն, և սա մեծ հիւրասիրութիւն ցոյց ետ մեզ: Եյս գիւղի Տէր Մովսէս քահանայն գոլով ուսեալ Ներսէսեան Հայոց Ազգային — Հոգեւոր դպրոցումն՝ շատ մխիթարեաց ինձ իրան արժանաւոր ժամասացութիւնով և սուրբ դրոց ընթերցանութիւնով, սա վարվում

էր ժողովրդի հետ շատ սիրազգացութիւնով, ուստի և նոցա յորդորած էր դէպ ի ջերմեռանդութիւն: Եյս գիւղի մերձակայ անտառներ ունին Թռչունք Խոփան Ղուլ, կաքաւ, Թուրած, սալամբ, լոր և լն. ունին էրէք, ջէյրան, մարալ, կրիստար, դախկայ, և այլ այսպիսի վայրենի կենդանիք, զայլեր և արջերն էլ ի հարկէ այս անտառների գլխաւոր բնակիչներն են: Անառի ծառերն են ըստ մեծի մասին հաստաբուն կաղնիք, և մրգաբեր տանձենիք, խնձորենիք և լն: Եյս գիւղի բնակչաց՝ մատուցանելով Եստուածային օրհնութիւն մեր հոգեւոր առաջնորդութեան պարտականութեան համաձայն, չորեքշաբաթի աւուր մեր ընթացք ուղղեցինք դէպ ի Ղալակիայ գիւղն:

Անքաշէն գիւղից մինչ ի Ղալակիայ է 7 վերստ հեռաւորութիւն. Անքաշէն Համախու Հայոց վիճակի ծայրն է: Եյս գիւղից վերադարձեալ ուղղեցաք մեր ընթացք ի Ղալակիայ, և օրն է հինգշաբաթի:

Ժամ ութին առաւօտու Անքաշէնից դուրս եկած՝ տաան և երկուսին հասանք ի Ղալակիայ, և իջեանեցանք ի տուն Վահանայի տեղւոյն Տէր Վարրիէի Տէր Վասպարեան:

Եյս գիւղ է շինուած մի սարադաշտ տեղւոյ. ունի հարիւր եօթանասուն գերդաստուն, ունի փայտածածք եկեղեցի, ունի և երեք Վահանայ՝ Տէր Վարրիէլ, Տէր Ներսէս, և Տէր Սարգիս անուն: Եյս գիւղի վարելահողերն պտղաբեր են: Մեծ պակասութեան և մեծ նեղութեան մէջ է այս գիւղն ջրի սակաւութեան մասին: Մի փոքրիկ աղբիւր կայ մի խոր ձորակի միջում,

և ամեն մարդիկ և կենդանիք սորանով են կառավարվում՝ շատ ու շատ նեղութիւնով։ Այս աղբիւրն ինչպէս Աելովմայ աւազան՝ մարդկանց և կանանց բազմութիւնով գիշեր և ցերեկ լիքն են, և շատ աղքիկներ և կանայք երեկոյեան դնում են աղբիւրն, և մէջ գիշերին հազիւ թէ կարողանում են վերադառնալ տուն. այնպէս անասուն կայ, որ վեց ժամ այն աղբիւրի մօտ կանգնում է և հազիւ թէ կարողանում է մի փոքր ջուր խմել։ Այս նեղութեան ես ականատես լինելով, շատ ցաւեցայ այն զիւղի բնակչաց վերայ. և որքան որ այս տեղ մնացի երկու օր՝ խիղճ էի համարում կուշտ ջուր խմել առ սակաւութեան։ Այնպիսիքն և գոմէշներն տաան և չորս վերստաչափ հեռի Վեօղչայն են տանում և ջրում են։ Արեկոյեան և առաւօտեան այս երկու հարիւրաւոր գերդաստունից հազիւ թէ կարացի եկեղեցի գալ, մնացեալքն կամ ջրի էին աղբիւրն կամ անասնոց ջուրն էին տարած Վեօղչայ զիւղումն։ Այս զիւղից հինգշաբաթի գնացիք ի Ռօշալանդ, որ է տաան և ութ վերստ հեռի ի Վալակիայից նորա արեւմտեան կողմն, և ունի երեսուն և հինգ բնակիչ Հայազգի։ Այս զիւղն շինուած է Վեօղչայի գետափանց վերայ, և կառավարվում է նորա ջրովն։ Տներն շինուած են մի բլրակ կազմուած հողակուտի վերայ։ Ունին այս զիւղացիք լաւ այգիք ջրովի Վեօղչայի ափունքի տափարակ տեղոջ, ցանում են և բրինձ, մեծ մասն խաշնարածութեամբ են պարապում։ Ունին եկեղեցի, բայց չունին առանձին քահանայ։ Այս զիւղումն անցուցանելով մի գիշեր, և յորդորելով ժողովրդեան՝ որ իրանց հա-

ւատին հաստատ մնան, խոստացայ առանձին քահանայ տալ ի միթարութիւն նոցա. և այնպէս յուրբաթի աւուր վերադարձեալ ի Վալակիայ և անտի դիմեցի յԱղայիչն յուրբաթի երեկոյեան ի 27 օգոստոսի և իջեանեցայ ի տան տեղոյն քահանայի Տէր Սարգսի։

Աղայիչէն է զիւղ կառուցեալ ի սարագաշտ տեղոջ։ Ունի բնակիչ Հայազգի յիսուն և հինգ գերդաստուն, ունի եկեղեցի փայտածածք յանուն սուրբ Աստուածածնի կառուցեալ ժողովրդեան ծախսով։ Այն զիւղումն գիշերն անցուցանելով առաւօտեան ժամ տասին ուղեորեցայք դէպի Ռօշալ գիւղն. որ հեռի է յԱղայիչէնէ երեք վերստ։ Այս զիւղն ինչ ժամանակ մուտ էինք գործում՝ ընդառաջ եղեն մեզ տեղոյն ծերունազարդ տէր Միքայէլ քահանայն և նորա որդի տէր Յակովբ իրան ժողովրդեան բազմութեան հետ՝ ինչպէս իրանց սովորութիւնն է, և այնպէս դիմեցաք յեկեղեցին։ Այկեղեցումն հարկաւոր խրատն և օրհնութիւն տալուց յետոյ ժողովրդեան՝ հիւրընկալեցաք յիշեալ քահանայի տանն երկու ժամ. և անտի դիմեցանք ի Շառաշալ։ Աւշտալն ունի վաժսուն գերդաստուն, և զիւղն շինուած է անտառախիթ սարի դօտոյ վերայ. ունի նորաշէն կամարակապ եկեղեցի շինած արդեամբ տեղոյն ժողովրդեան և աշխատութեամբ տէր Միքայէլ քահանայի։ Ունի լաւ աղբիւր. և վարելահողն տեղոյն շատ բերրի է. բայց մորեխի բազմութեան համար Մուղանի դաշտումն ընդ որ Վուր գետն անցանում է և միանալով Արասխայ Հայոց գետի հետը՝ թափվում է Վասպից ծովն։ Այս զիւղն շատ աղքատացել էր իրանց արտօ-

բայք ապականելոյ համար այս միջոցներից: Այս տարի գոհութիւն Աստուծոյ՝ ազատ մնացել մօրեխից սոցա արտօրայքն, և առատութեամբ էին հնձել. փոխ առած պարտքերն տալուց յետոյ՝ բաւական ցորեան մնացել էր իրանց սննդեան համար:

Աւետալից մինչ ի Շուքուրչու նորշէն լինումէ տասն վերստ. ճանապարհն շատ դժուարին ելևէջով հանումէ ի Շուքուրչու. մէք բազում նեղութիւնով անցանելով երբեմն հետեակ և երբեմն ձիաւոր այս լեռնային և անտառային ճանապարհն երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ հասինք ի զիւղն Աղբաբաճ նորշէն, որ է կալուած Պասպար բէկի Վալեանց: Այս զիւղի համեստասուն Տէր Արիստակէս քահանայն մեծաւ պատուով տարաւ մեզ յեկեղեցին, ուր տեղ հարկաւոր այցելութիւնն անելուց յետոյ զիմեցաք ի մի թաղն նորա Շուքուրչու: Աշղբայրամ նորշէնն է եօթանասուն Հայազգի գերդաստուն. և պարագումէ վարուցանիւ: Աւնի լաւ սառնորակ աղբիւր ջրոյ. օդն տեղւոյն է առողջարար:

Մեր Շուքուրչի գնալու պատճառն այնքան այցելութեան համար չէր՝ ո՛րքան մի ամենակարեւոր գործոյ համար: Այս զիւղն բաղկանումէ տասն և հինգ գերդաստանից անտառամեջ տեղւոյ շինած. սորա փոքրիկութեան և մերձ լինելոյն համար Աշղբայրամին եկեղեցւոյ կարօտութիւն չի ունեցել յաւաջ. բայց տեղւոյն բնակիչ Աստուածասէր և բարեպաշտ պարոն Ջաւատ Խալապեան շարժելով դէպ ի քրիստոնէական ջերմեռանդութիւն իրան և իրան որդւոց պարոն Յօհաննիսի և Պետրոսի վաստակած արգիւնքով շինած է եկե-

ղեցի փայտածածք օրօրոցաձև շատ զեղեցիկ զրութեամբ. և եկեղեցւոյ հարկաւոր մատեանք և զարդք եկեղեցւոյն հոգացել էր իրան ծախքով. ամեն պատրաստութենով սա իրան օրհնեալ զաւակներով սպասում էր մեր դալստեան և եկեղեցւոյ օծութեան: Մեք ևս տեսանելով սորա հոգեկան ջերմեռանդութիւն, քահանայից և ժողովրդեան բազմութիւնով շրջակայ գիւղօրեից ի 6 ժամու 28 ին Օգոստոսի եկեղեցական հանդիսիւ սուրբ Մեռնն ածաք նորաշէն եկեղեցումն, և ի 29 նոյն ամսոյ Պիւտի Պօտւոյ սուրբ Աստուածածնայ տօնի կիրակի օրն՝ ըստ ծիսի և արարողութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ՝ օծաք սուրբ եկեղեցին՝ և անուանեցաք սուրբ Կարապետ: Յաւարտ սրբոյ անմահ պատարագին ամենայն բազմութիւն հրաւիրվեցան ի հացկերոյթ պարոն Ջաւատի Արդսեան Խալապեանցի տանը: Այս օրս մինչև երեկոյ շատ ուրախութիւնով անցուցինք. բայց երեկոյեան ժամն մեզ և բոլոր տեղւոյս Հայազգեաց դարձաւ սգոյ՝ լացի և ողբոց ժամ:

Ժողովրդեան բազմութիւնն չորս կողմս հաւաքված նստած էին այս երեկոյեան, և տանուտէրն ջերմեռանդութիւնով պաշտումէր ամենին թէյ բաժանելով. առաջին բաժակն ես ազօխի ջրով շատ ախորժանօք բմպեցի, և միւս բաժակն ևս նոյնպէս պատրաստած այնինչ կամէի բմպել, ահա՛ իմ ծառայն գունաթափ մի պահարան Շամախու Հայոց Աօնիստորի կնքով ամրացած ինձ մատոյց. ես բազում դժուարութիւնով բացի այս պահարանն կնքներն իրար կպած լինելու համար. և զարմացն այս էր՝ որ պահարանն ինքնիրան

կտոր կտոր էր լինում ձեռումս. և միջի կարմիր զմուռն սեւ էր երևում: Պահարանի դռութիւնից սիրտս տրոփաց, արիւնքս սառեց: Եյս պահարանից դուրս եկաւ երկու նամակք կնքունակ, մին էր Տփխիսեցի Եղէքսանդր Թայիրեանցից, և միւսն՝ Սուքիաս վարդապետից Պարզեան ներկայ անդամից Աօնիստօրիին Հայոց Վլաստանի և Իմերէթի: Երկուսն ևս ցաւօք սրտի յայտնում էին վշտալի մահն Վշտալի Վհհափառ Հայրապետին մերոյ Տեառն Տեառն Մատթէոսի Եռաջնոյ և Եսպետի՝ որ պատահել է ի յաւիտենական սուգ ազգի ի 21 Օգոստոսի ի 4 ժամին զիշերոյ: Նամակն կարդալիս ձեռներս թուլացան, և ես զրեթէ անզգայ ընկողմանեցայ բարձի վերայ. ապա ուշաբերած սկսայ լալ և ողբալ ազի արտասունքով ազգիս անդիւտ կորուսան. իմ ազգի հոգեւոր տիրոջ մեր եկեղեցւոյ, հոգեւորականացս, և ազգի զլեից պակասիլն, լացի անմխիթար մեր որբանալն բարերար, Հօրից, որը որ իրան կեանք մեր եկեղեցւոյ փրկութեան համար խնկեց Հօր Բարձրելոյն, և մեք նորա ապերախտ զաւակներս չըհասկացանք իորա վերջին խորհուրդը և կամք: Եյս Երեմիայի նման նստած զլեաբաց լաց էի լինում մինչև որ իմ չորս կողմի բազմականք թողին ինձի և գնացին դուրս պատճառն իմանալոյ իմ սգոյն. և ինչ ժամանակ նոքա ևս իմացան՝ մոռացան իրանց բոլորովին. և ողբոց սգարան ամեն մին զեղծուկն կազմեց իրան տունն: Եւ այսպէս այս զիշերն անցաւ մեզ վրայով շատ նշանաւոր հարուածներով: Շատ լաց լինելուց յետոյ երեւակայեցաւ ինձ հանգուցեալ Տէր Մատթէոս Վարդապետն, նա թուումէր թէ խօսումէր

ինձ հետ շատ ցաւալի. և ես լուռ կացած նորա նշանաւոր բաներին էի ականջ դնում: Նա վերջապէս զայրանալով իմ հետ ելած մարդկան վերայ առանձնացաւ իրան մենաբանումն, և դուռն փակեց ներսի կողմից, որ նշան էր միւսանգամ մեր երես չբռնանելոյ և մեզ հետ չխօսալոյ: Վհհափառ այսպէս վարուիլն մեզ հետ իմ սիրտս կծմլէր, և բաց արի աչքս մութ օթաղում տեսի որ երազ է, և ես ի Շուքուրչան եմ և ոչ թէ յԱջմիածին կամ ի Վհհարան: Եւ ինչ ժամանակ մտաբերեցի որ Լուսատու ճրագն Եզգի և բարերար ծնողն իմ այլ ևս չէ յաշնարհի, այլ ի գերեզմանի՝ սկսայ անդրէն լալ ցառաւօտ լուսոյ: Եւ եթէ այս զիր գրած ժամանակս որքան եմ լաց եղել, սիրելի ընթերցող ինձ է յարտնի: Բայց ի՞նչ անենք, Քրիստոսի է հրաման «Ո՛չ է պարտ ընդդէմ իթանի աքացել», Եստուած այսպէս կամեցաւ մեզի խրատել այժմ, ինչպէս որ Ներսիսի ժամանակն պատահեցաւ: Խոնարհել պէտք է մեզ Նախախնամութեան կամաց, և աղաչել մխիթարիչ սուրբ Հօգին, որ ողորմի իրան հարսին լուսոյ Վարդիկէ սուրբ Աջմիածնի այրիութեան. և մեզ հարազատ որդւոց նորա հոգեւորականացս և ժողովրդականացս Հայոց ազգի սրբութեան, և չթողու մեզի երկար ժամանակ մեր ապերախտութեան համար որբ և անտէր:

Տանուտէր մեզ հիւրընկալող պարոն Զաւատն իրան որդւոյն իմիասին ցաւակից լինելով շատ տխրութեամբ էին անցուցանում: Ես մտադիր էի մնալ այն տունն մի քանի օր և օդոյ ու ջրոյ բարելաւութիւնով ու բախանալ. բայց այս բօթ

մահու եղև ինձ պատճառ չմնալոյ աստ: Ուստի յ30 օգոստոսի զկնի ճաշին մա. տուցանելով սոցա զիմ լիարերան օրհնութիւն զիմեցի ի Պէլք գիւղն, որ է սարի ոտն շինած հինգ վերստ հեռի այս զիւղից:

(Մնացորդն է յաւերդ մահելու:)

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Մեր ժողովուրդէն ԿԵԼՆՔԻ ՏԵՐԲԵՐԸ, նոցա ընդհանուր-նի-նները և ընդհանուր-այլազգի հասարակական-հայեցողութիւնը (Ելեքահար Պետրոսի և Երեմիայի շարքի հետ-զին). ապա մի համարուող խորհրդածո-նի-ն միւր զարգացելու և մի-նիւն միջոց վերայ:

Մեր կարգացող հասարակութեան մեծ մասը, մանաւանդ մեր ուսումնական դասը, եթէ այս բառը անտեղի չեմ գործածեր, շայերի ժողովրդական կեանքի հետ զրեթէ ծանօթ չէ: Մի կողմանէ, այս մրտաձուլքը դրդեց ինձ գրել այս յօդուածը, միւս կողմանէ, հետաքրքիր երևաց ինձ յիշեալ երկու Եւրոպացի յայտնի ուսումնականների շայերի կեանքի վերայ արած զիտողութիւնների հետ ծանօթացնել մեր հասարակութիւնը:

Շայերի բարոյական կեանքը, նոցա ընտանեկան յարաբերութիւնները ճանաչող Եւրոպացի ճանապարհորդները զրեթէ միևնոյն խորհրդածութիւնները և նկատո-

ղութիւնները կանեն: Մանաւանդ մինկատողութեան մէջ բոլորովին կհամաձայնին միմեանց հետ: Նոքա կը պնդեն որ շայերը իրանց կեանքով ու վիճակով շրէից նման են: Նոցա նման հին ժողովուրդ, նոցա նման սփռուած երկրիս ամեն ուղղութեամբ, նոցա նման կրօնի պատճառաւ հալածանքներ կրած, նոցա նման արծաթասէր: (Նրանի՜ թէ նոցա նման արծաթակալ ևս լինէին): Եւ իրաւ՝ ինչ հանգամանքների մէջ շայերը կապրին և ինչ միջոցներով նոքա իրանց կեանքը իրեւ հպատակ ժողովուրդ կապահովացնեն՝ (վաճառականութեամբ) նման են շրէից: Իայց շայերը իրանց բարոյական կեանքի ուղղութեամբ ըստ իմ՝ այնքան կը տարբերին շրէաներից, որքան իրանց միւս հարեան ազգերից: Եյնու ամենայնիւ այս խնդիրը վիճաբանելու շատ ընդունակ համարելով, մի կողմը կը թողնեմ այն ապացոյցի կարօտ խօսքերով բաւականանալով, և կաշխատեմ այժմ շատ տեղ բառ առ բառ գրել յիշեալ ճանապարհորդների արած զիտողութիւնները շայերի կեանքի վերայ:

Պերմանացի զիտական երկրագործ Եղէքսանդր Պետրոսի, շայաստան պտրտող ուսումնական ճանապարհորդներից ամենանորը, այսպէս կը գրէ շայերի վերայ*):

(*) Եյս զիտականը Ռուսահայաստանն է ճանապարհորդել Եյն գիրքը՝ որից ես հետեւեալ նկատողութիւնները կը քաղեմ և որ Պովկասեան ճանգնի բնապատմական, ժողովրդական տնտեսութեան և ժողովրդների բարքի և սովորութիւնների նկարագրութեան բովանդակութեամբ բաւականին հետաքրքիր է, կանուանի Տէր Կոնստանտինով Երկու հատորի բաժանած: Եյս գիրքը 1868 թուականին է լոյս տեսել: